

Оксана Степаненко

ЗООМОРФІЗМИ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті представлено особливості функціонування зооморфних метафор у поезіях шістдесятників. Досліджено механізми перенесення назв тварин та лексем із вказівкою на світ тварин на зовнішність, інтелектуальні здібності, емоційну сферу, соціальний статус та інші характеристики людини та визначено специфіку оцінних конотацій таких перенесень.

Ключові слова: метафора, тварина, зооморфізм, конотація.

Окремі аспекти функціонування системи зооморфізмів у мові стали об'єктом зацікавлення багатьох українських лінгвістів. Порівняльному їх аналізу в українській, російській, чеській, іспанській та французькій мовах і проблемам перекладу присвятили свої дослідження М. Волочай, Г. Кривенко, Л. Миронюк, Н. Лобур, О. Орловська, О. Павлюк, Ю. Скиданенко. Зооморфізми у складі фразеологічних одиниць розглядають О. Селіванова, Д. Ужченко, І. Покровська. Зооморфізмам в жаргонно-сленговій комунікації приділяють увагу Л. Ставицька, Т. Ніколашина. О. Крижко здійснила спробу дослідити роль зооморфізмів у творенні української мовної картини світу.

Об'єктом нашого наукового зацікавлення стали зооморфні метафори як один з найбільш поширених і найбільш яскравих семантичних експресивних засобів. У статті розглянемо особливості функціонування зооморфізмів у поезіях шістдесятників – Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка.

Здавня тварини становили близьке оточення людини. Вона спостерігала за зовнішністю, поставою, рухами, поведінкою та життям тварин, усі зовнішні ознаки були виявом їхнього певного внутрішнього стану. Тому значну частину назв тварин використовують для образної характеристики чи соціальної оцінки особи за тими чи тими ознаками і властивостями. Т. Ніколашина справедливо зауважує, що в мовній картині світу лінгвокреативне мислення ніби підводить людину і тварину під один знаменник, послуговуючись однаковими мовними засобами для характеристики тварини та внутрішнього стану людини або емотивної характеристики її дій, станів тощо, адже відомо, що метафора ґрунтується на когнітивно спрощеному, елементарному зіставленні порівнюваних явищ [5, с. 127–128].

Перенесені на характеристику особи прямі найменування тварин (аніمالізми / зооніми / зоосемізми) прийнято називати зооморфізмами [2; 4; 5]. Такі метафори ґрунтуються на реальних (об'єктивних) або вигаданих (суб'єктивних) характеристиках тварин, якими наділяє їх творча фантазія етнокультурної спільноти [1]. Нерідко певні характеристики приписують тваринам без відповідного біологічного підґрунтя для цього. Частина таких ознак збігається з описом зоологів, інші є наслідком помилкового тлумачення, а деякі до тварин узагалі неприйнятні, оскільки тварина не може бути еґоїстичною чи безпринципною. Тому виокремлюють два аспекти значення зооніма: реальну тварину як позамовну називають референтом, а цю саму тварину, певним чином представлену у мовній свідомості групи людей, – денотатом [3, с. 81].

Аналізуючи зооморфізми, причетні до опису людини, Н. Лобур [4] і Т. Ніколашина [5] видокремлюють такі аспекти цього макрополя: зовнішність (портретна характеристика), вікові особливості, характер, інтелектуальні здібності, психоемоційні ознаки та стани, різні види діяльності, поведінка, стиль життя, суспільний статус тощо.

Зооморфічні метафори, як правило, виявляють чіткі оцінні конотації, оскільки вони практично завжди приписують людині ознаки, що мають оцінний характер. О. Крижко зазначає, що зооніми зазнають «конотативної категоризації» з певних об'єктивних причин завдяки тій ролі, яку тварини відіграють у житті людини. Характер і змістова спрямованість емотивних асоціацій часто визначаються не властивостями тварини, а її «життям» у національному фольклорному і літературному контексті. Значущість тварини в культурно-господарській діяльності етносу (її наявність та поширеність у його природному середовищі) також має істотне значення для набуття певним аніمالізмом додаткових співзначень.

Таким чином, зооморфні метафори є певною лінзою, яка відображає «погляд» українського етносу на представників тваринного світу, і дають змогу дослідити роботу гностико-асоціативного оцінного апарату етнічної мовної свідомості. Виступаючи носіями певних національно детермінованих асоціативних стереотипів, експресивні метафори типу *тварина* → людина здатні позначати суттєві віхи у розумінні та «відчуванні» етносом того фрагмента реального світу, який він безпосередньо сприймає [2, с. 63].

Найчастіше зооморфні перенесення надають суб'єктові метафори яскраво вираженої пейоративної маркованості. Риси, ознаки, властивості представників тваринного світу спрямовуються на підрив довір'я до людини, приниження її гідності тощо. У лінгвістиці послуговуються термінами «дисфемізм» або «какофемізм», які репрезентують «троп, що полягає в заміні звичайної, нейтральної назви грубим, вульгарним словом або висловом з метою приниження об'єкта її позначення, для емоційного підсилення та увиразнення висловлення; іноді це є виявом мовної бравади, прагненням епатувати слухача» [6, с. 132]. Дисфемізми – це зооморфічна метафора стосовно людини, уживання грубих, лайливих, непристойних слів.

Аналіз поетичної творчості шістдесятників засвідчує, що зооморфні образи є вагомим складником їхньої художньої систем. Автори вдаються до використання родових та видових назв тварин та лексем із вказівкою на світ тварин.

Серед родових назв тварин, що зазнають метафоричного перенесення, натрапляємо на такі: *звір* та похідні *звіря*, *звірятко*, *звірина*; *бестія*, *пташеня*, *птаство*: *Я трохи звір. Я не люблю неволі. Я вирвуся, хоч лапу відгризу* (К, 208)³, *Довіра – звір полоханий, втече. Він любить тиху паморозь дистанції* (К, 82), *Затінюй очі капелюшком з крисами, худе звіря із траурними рисами* (К, 233–234), *Хапай своє життя, звірятко повногруде!* (К, 403), *Моя Пісне Пісень! Золоте пташеня мого саду* (К, 251). В останніх трьох прикладах відчувається вплив фольклорної традиції – використання зменшувально-пестливих форм зоонімів у ролі звертань до дітей.

Якщо проаналізовані зооморфізми володіють нейтрально- чи негативно-оцінними прирощеннями, то нижченаведені, як зазвичай і в узуальному мовленні, набувають пейоративної маркованості: *Мене вбивала звірина двонога* (Т, 74), *Між бестіями ходиш, чоловіче, Та розпізнаєш їх лиш на війні* (Т, 102). У наведених рядках на перший план виступають властиві одиницям *звірина*, *бестії* семи 'дикість', 'хижість'.

Симоненків новотвір *людинозвір* покликаний створити образ істот з людською подобою та лютою, жорстокою – звіриною – вдачею: *У табунах людинозвірів Живуть самиці і самці, Гібриди зміїв і вампірів, їх сила й розум – в кулаці. Пильнуйте, люди добрі й щирі, Не спіть, учені і жєнці! Чатують вас людинозвірі З страхіттям атомним в руці* (С, 405).

Лексема *птаство* актуалізує семи 'сукупність', 'велика кількість' і виступає контекстуальним антонімом до орнітоніма *орли*: *Буває час орлів, а нині різне птаство з державної руки сипнули їм шиона* (К, 261).

Зооморфізми, утворені на основі видових назв, активно функціонують у мікрополях, що асоціативно співвідносяться з:

а) особливостями портрета людини, напр.: *В очах у неї плавають медузи* (К, 191), *Така вона стомлена, анемічна, гіпопато-гіпонемічна* (К, 400), *Брів ластів'ячих лет Заб'ється в зморщок сить* (ЗЯ, 64), *На Лесбосі ніколи не була ти, Де ж ти взялась, до чорта, така, Із ніжними колінами теляти, Яке навек злякалося бика?!* (ЗЯ, 119);

б) рисами характеру: *Я – алкоголік страченої суті, її Сізіф, алхімік і мурах* (К, 187) – працьовитість, *Народ мій є! В його волячих жилах Козацька кров клекоче і гуде!* (С, 103) – витривалість тощо;

в) психоемоційними станами, настроями:

- схвильованістю: *Метелик у серці моїм Вогкими крильми тріпоче* (ЗЯ, 44);
- ніжністю: *ніжність моя голубина* (С, 141);
- пристрастю: *Мої долоні на твоєму лоні Тремтіли, мов на лампі мотилі. Лампада сонця в молодому тілі принаджувала жителів темнот. Метелики згоряли очманілі і налітали, спалені стокрот* (ЗЯ, 72);

- замріяністю: *Розцяцькованих мрій павіани і пави Повтікали ляжливо під купол світань* (С, 313);

- сумом і неспокоєм: *чайки-зигзиці Влітали в серце молоде й трудне* (Т, 7);

- нерозсудливістю і злістю: *І голову свою з важких заков Я увільнив і в серці поборов Безумство беркута й злобу дракона* (ЗЯ, 86).

Слова-назви конкретних видів тварин зберігають загальнономвні символічні конотації:

меліоративні – вони характерні для зоонімів, що позначають тварин, яким народна уява приписує позитивні риси: *Пристрасним, орлино-мудрим зором Дивишся у Всесвіт з-під повік* (С, 300), *Ти прийди, усміхнися мені, Ластів'ятко моє кучеряве* (С, 360), *в твої сон запригся коник-стрибунець* (К,

³ Тут і далі в круглих дужках вказуємо сторінку відповідної книги поезій. Список умовних скорочень див. наприкінці статті.

73), хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб'ята, анциболи (К, 32), Ти ж не буй-тур, не сокіл і не рись, ти ж **олелятко** сонячних галявин (К, 375). Прикметно, що інколи позитивну оцінку в таких зооморфах підсилює демінутивним суфіксом;

пейоративні – таких у поетичних текстах шістдесятників, як і в загальноновживаному словнику, більшість. Ці метафори нерідко покликані створити образи ворогів, лиха, нещастя, загрози: *І то нічого – що чигали **круки**, Що промайнуло так багато літ* (К, 85), *Втомилась душа від **шулік*** (К, 316), *Чого-чого, а **вороння** над Україною завжди було досить* (К, 154), *Чимраз жахніша зброя і скорбота, Скреготний усміх **ящура** з печер* (Т, 118) – вірш «Людство»; обмежених, непорядних, підступних, злих людей: ***Тхорезний** дід, котрий писав доноси – такого теж за старість пожаліть?* (К, 267), *Тупої ремігайлівки **воли!** Вам залигали душу недоріку* (К, 167), *В президії – мала слухняна **миш**, Що любить втаємничений престиж, Кота й свою нору, куди безплатно Привозять їй щодня державний книш* (Р, 86) *Гаврило нап'ється сивухи щодня І б'є себе потім у груди: – Ну, чим я сьогодні, скажіть, не **свиня?** Дивіться і кайтеся, люди!* (С, 135), *Блажен ой муж, воістину блажен, котрий не був ні блазем, ні **вужем*** (К, 216), *Мій друг – у масці? Це неправда! Нас Єднала щирість, доля, Україна... Але з-під маски появилася **плаз**, Як льотне полум'я, злоба зміїна* (Т, 101), *Я чув, як серце жалісно кричить, Щоб ворога лежачого не бить. А розум говорив мені спокійно: Затям, що завжди **гадина** лежить* (Р, 18), *Не задавлю у серці **змія** – Він ссе і ссе собі помії З моїх бездонних нечистот* (С, 280). Таким чином, негативної оцінки зазнають зооніми на позначення хижих птахів і звірів, деяких домашніх тварин, шкідливих гризунів, плазунів. У деяких випадках пейоративність зооморфів настільки сильна, що вони виконують функцію дисфемізмів (пор. вищенаведені метафори *воли, свиня, гадина* тощо).

Автори-шістдесятники вдаються також і до метафоричного вживання лексем на позначення світу тварин. Серед цих мовних одиниць фіксуємо:

а) конкретизатори індивідуальних властивостей тварин: *Здрігався мозок, **загнаний**, як лось* (К, 243), *В своїй істоті звіра **хижість** Згаси, та зовсім не затьми* (ЗЯ, 145), ***чіпкохвостий** нездара* (К, 253);

б) назви дій, процесів і життєвих циклів, характерних для тварин: *Я **пурхала** в саду* (К, 68), *А він в житах мистецтва **підпадьомкав*** (К, 152), *згряя проблем і протиріч, що **жалять** кожну мить* (К, 79), *Життя – це оббирання реп'яхів, що **пазурами** уп'ялися в душу* (К, 178), *Майбутні злочинці іще в личинці* (К, 110), *Лише чіпкохвостий нездара **чіпляєсь** за кожну владу і висить вниз головою, як мавпа руда сапажу* (К, 253), *Але він не зумів почути **Квакотіння** твоїх думок* (С, 240);

в) назви на позначення частин тіла тварин: ***мушля** вуха* (К, 155), *в серці **ворухнеться** Краси твоєї молоде **жало*** (ЗЯ, 16).

Великою кількістю смислових прирощень у поетичних творах шістдесятників вирізняється лексема *крило*, а також назви дій, пов'язаних з цією частиною тіла птахів. У метафорах, що містять цю мовну одиницю, нівельовано пряму денотативну співвіднесеність лексеми *крило* («літальний орган птаха»), а натомість актуалізуються її конотативні значення: «плече», «руки»: *За зорею рідною й далекою Ти тужила на моїм **крилі*** (ЗЯ, 89);

«заплетене волосся»: *Заснути так під золотим **крилом** коси твоєї* (ЗЯ, 100) – тут семантика лексеми збагачена додатковими семами 'захист', 'укриття';

«сила, енергія, здатність до великих звершень, подвигу» (найбільш уживане значення): *Пахне хлібом земля, Що дала мені сонце й **крила*** (ЗЯ, 90), *Мені вітри позичили **крило*** (К, 236), *Найліпше любитись в надрання, Як никне нічна каламуть, Як сон переходить в кохання, І **крила** на плечах ростуть* (ЗЯ, 125). Саме тому пошкоджувати крила, позбуватися їх – трагедія для ліричного героя. Це означає перестати бути пристрасним, натхненним, збайдужіти, згубити власну суть: *До тебе підійшов я без **крила**; Що ж ти, знімівши В показній покорі, В мені шукала – змія чи орла?!* (ЗЯ, 86), *І вже йому ні слава, ні хула не зможе вік надборкати **крила*** (К, 216), *Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сні. Лиш не зроби слухняною рабою, не ошукай і **крил не обітни!*** (К, 315), *Спасибі вам за побажання злетів **Лечу на перебитому крилі**, В Червону книгу запишіть поетів, Поети теж зникають на землі* (К, 264).

Водночас у В. Симоненка фіксуємо використання одиниці *крило* в незвичному оказіональному значенні: *Я готовий кричати щосили, Надриваючи голос свій: Непотрібні людині **крила**, Серце й розум потрібні їй!* (С, 184). Тут аналізована лексема називає, ймовірно, пусті фантазії, марення.

Д. Павличку властиві метафоричні вживання лексеми *крило* та похідної від неї *крилатий* для характеристики жінки як істоти неземної, міфічної: *Обніми мене руками, **Пригорни** мене **крильми*** (ЗЯ, 130), *Крізь двері привідчинені на стінці, Я бачив тільки тінь, летючу тінь. Вона належала **крилатій** жінці, Судьбі з моїх юнацьких сновидінь* (ЗЯ, 194). На переконання Л. Костенко, крильми володіє і людська душа: *А може, спомин – це далекий вирій, де вже посмертно гріється душа?.. То*

де ж вона зігріється вже зараз?! До кого ж вона **крильми** *припадає*? (К, 397). У цьому контексті вислів *припадати крильми* співвідносний з дією «обіймати», а фактично – підживлюватися духовною енергією, одержувати психологічну підтримку тощо.

У поетичних текстах шістдесятників натрапляємо і на індивідуально-авторські неологізми, для яких лексема *крило* є твірною: *Ми розкрилені і роз'ятрені Піднімались в небеса. Понад зорями, понад водами Пролетили ми три світи* (ЗЯ, 97), *І дух людський знемігся, **одкрилатів*** (К, 266). Вони відповідно наділені меліоративними та пейоративними конотаціями, оскільки, знову ж таки, вказують на наявність чи брак крил як ейфорії, натхнення, здатності творити.

г) назви нерахованих сукупностей тварин: *косяками ідуть таланти* (К, 107), *Пасеться обов'язків цілий **табун*** (К, 304).

д) назви дій та процесів, пов'язаних із доглядом за тваринами тощо: *метушлива бездарність **отари** свої **пасе*** (К, 107), *Великі поети не вмiють писати віршiв. Ключав їх орел в печiнку i сумнiв снi випасав* (К, 175), *Така тепер на світі **коновальня**, що треба мати нерви, як дроти* (К, 209), *Що ви **скакали** у слові? В слові ж тільки сонця* (К, 158).

Таким чином, зооморфні метафори в поезіях шістдесятників виражають певні соціальні типи та еталони людської поведінки. Уживаючи в переносному значенні родові й видові зооніми, письменники дають характеристику й оцінюють як зовнішні прикмети людини, так і її внутрішні властивості. Метафоричного вживання зазнають також лексеми-конкретизатори індивідуальних властивостей тварин, назви дій, процесів і життєвих циклів, характерних для тварин, назви на позначення частин тіла тварин, назви їх нерахованих сукупностей, а також дій та процесів, пов'язаних із доглядом за тваринами. Пейоративні зооморфізми переважають над меліоративними, що пов'язано з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гутман Е. А. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языков) / Е. А. Гутман, Ф. А. Литвин, М. И. Черемисина // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 147–165.
2. Крижко О. А. Етнічні символи та стереотипи в українській зоонімній терміносистемі / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвузів. зб. наук. ст. Лінгвістика і літературознавство. – К. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – Вип. 11. – С. 62–69.
3. Литвин Ф. А. Об изучении разновидностей зооморфных характеристик (на материале английского языка) / Ф. А. Литвин // В помощь преподавателям иностранных языков. – Новосибирск: Наука, 1974. – Вып. 5. – С. 81–93.
4. Лобур Н. До характеристики зооморфізмів (на матеріалах української та чеської мов) / Н. Лобур // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 102–106.
5. Ніколашина Т. Зооморфізми в жаргонно-сленговій комунікації / Т. Ніколашина // <http://revistas.ucm.es/fll/15781763/articulos/ESLC0808110125A.PDF>
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський та ін.] – К. : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- К** – Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. Дніпро, 1989. – 559 с.
ЗЯ – Павличко Д. Золоте яблуко. Поезії / Д. Павличко. – К. : Основи, 1998. – 207 с.
Р – Павличко Д. Рубаї / Д. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 167 с.
Т – Павличко Д. Три строфи: Поезії / Д. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 127 с.
С – Симоненко В. Спадщина : у 2 т. / Василь Симоненко: упорядкув., передм., алф. покажч., підбір світлин В. Яременка. – К. : ВД «Персонал», 2008. – (Б-ка українознавства; Вип. 14). – Т. 1 : Поезія. – Кн. 1. – 464 с., іл.

Oksana Stepanenko

Zoomorphisms in the poetry of the '60s

The article regards features of functioning of zoomorphisms in the poetry of the '60s. The transferring mechanism of names of animals and lexemes indicating the world of animals in the meanings of appearance, intellectual ability, emotional sphere, social status and other characteristics of the humans were investigated as well as specific evaluation connotations of such transferences identified.

Keywords: a metaphor, an animal, a zoomorphism, a connotation.